

TARİHÎ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİNDE

ZAMAN KAVRAMI TAŞIYAN

-a/e, -ı/i, -o/ö, -u/ü, -y ZARF-FİİL EKLERİ

YARD. DOÇ. DR. VOLKAN COŞKUN

Cümlede yüklemın anlamını çeşitli yönlerden etkileyen, fiilden bazı eklerle yapılmış, şahıs ve zaman belirtmeyen zarf görevinde kelimeler olarak tanımlanan zarf fiiller¹, Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde aslî görevlerinin yanında farklı birtakım işlevlere de sahiptirler. Bu araştırmamızın konusunu, **tur-** fiilinin geniş zaman eki almış şekli olan **turur** yüklemi veya **-ur** geniş zaman ekinin zamanla eriyip kaybolmasıyla (haploloji) oluşan **-tur/tür, -tır/tir, -dır/dir, -dur/dür** eklerinin zaman kavramı teşkil edecek şekilde **-a/e, -ı/i, -o/ö, -u/ü, -y** zarf fiil ekleriyle kullanılmaları oluşturmaktadır.

-a/e, -ı/i, -o/ö, -u/ü, -y ekleriyle teşkil edilmiş zarf fiiller, üstlendikleri işlevler bakımından aşağıdaki gibi bir sınıflandırmaya tâbi tutulabilirler:

1. Esas fiil şeklinde olan zarf fiiller, kendilerindeki oluş ve kılışı tasvir niteliği taşıyan bir yardımcı fiille özel bir anlam meydana getirecek şekilde birleşip kaynaşırlar. Bu durumda zarf fiiller, asıl anlamlarını korurken; yardımcı fiiller (tasvir fiilleri) asıl anlamlarını kaybederek, yeterlik, süreklilik, tezlik vb. ifade ederler.

Güneybatı Türk Lehçeleri yardımcı fiiller bakımından fakirdir. Türkiye Türkçesi edebî dilinde de **-edur-, -egel-, -eko(y)-, -iver-** gibi şekilleri kullanılmaktadır.² **-y** zarf-fiil eki, Eski Türkçe **-yu** zarf-fiil ekindeki ünlünün düşmesi neticesinde ortaya çıkmıştır.³

1 Zeynep Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1992, s. 178.

2 Nurettin Demir, *Zur Verwendung der Hilfsverbverbindung -ip dur- in einem anatolischen Dialekt*, *Altaic Religious Beliefs and Practices* (Proceedings of the 33rd Meeting of the Permanent International Altaistic Conference Budapest June 24-29, 1990).

3 Lars Johanson, *Zum Präsens der nordwestlichen und mittelasiatischen Türk Sprachen*, *Linguistische Beiträge zur Gesamttürkologie*, Budapest 1991, s. 105.

Buz güneşi görünce *eri-y-i-ver-di*. Nihayet *gel-e-bil-di*.

İncener bülbül *siñäri säyrä-y ket-di*. “Mühendis bülbül gibi *şakımaya baş-ladı*.” YS 72.

2. Zarf-fiil ekleri, eklendikleri bazı fiillerle kaynaşarak tıpkı bir fiilden isim yapma eki gibi görev yaparlar:

kal-a, öt-e, ötür-ü

3. Fiil kök veya gövdelerine eklenen *-a/e, -ı/i, -u/ü, -y* zarf-fiil ekleri, *yoru-*yardımcı fiilinin geniş zaman eki almış şekliyle veya geniş zaman ekinin haploloji neticesinde kaybolmasıyla oluşan *-yor* ekiyle kaynaşarak şimdiki zamanı oluştururlar:

kel-e-yorur TZ 75a; *ke1-i-yor-lar* CC 160, 18; *başla-y-yor* TZ 75a; *başla-y-yorur* TZ 75a⁴

4. *-a/e, -ı/i, -o/ö, -u/ü, -y* zarf fiil ekleri tek başlarına zaman kavramı taşırlar. Bu zarf fiil eklerinin tek başlarına zaman kavramı üstlenmeleri Çağatay Türkçesi zamanında ortaya çıkmaya başlamıştır.

Ol komissiya Almaniyaga ke1-e mi kelme-y mi? “O komisyon Almanya’ya gelecek mi gelmeyecek mi?” KM 19

Bu ne kişidür, ki munu élt-e siz. “Bu kişi kimdir ki onu götürüyorsunuz.” H9a:14.

5. Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde, *-a/e, -ı/i, -o/ö -u/ü, -y* zarf fiil ekleri *tur- > dur-* fiilinin *-ur* geniş zaman eki almasıyla meydana gelen *turur/durur* yüklemiyle birlikte kullanıldıkları zaman şekil ve zaman eki olarak görev yaparlar. *Turur/ durur* yüklemi, bazen haploloji neticesinde *-dur/dür (-dır/dir, -tur/tür, -tır/tir)* şeklini alarak zarf-fiil ekli kelimeye bitişik olarak yazılır:

Şem’ isteбен kılurğa ruşen

Ger cefâsı bar u rahmı yok anga ni i’tirâz

4 Ali Fehmi Karamanlıoğlu, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara 1994, s. 129-130.

Kim Hudâ birme-y-dür ol şûh-ı cefâ-güsterga rahm FK 454/3

Kulu-min 'ışknuñ kim tanlama-y-dur

Mahabbet şîvesinde şehni kuldın FK 430/4

Yukarıda sıraladığımız maddelerin her biri ayrı birer çalışma konusu olabileceği için, biz bu makalemizde, sadece birbirlerini tamamlayıcı mahiyette olan 4. ve 5. maddeler konusunda yaptığımız araştırmaların sonuçlarını sunmaya çalışacağız.

Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde, -a/e, -ı/i, -o/ö, -u/ü, -y zarf-fiil ekleri, tek başlarına zaman kavramı taşıdıkları gibi, **tur-** > **dur-** fiilleriyle birlikte kullanılarak, yeni birtakım zaman kavramlarını da oluştururlar. Geniş zaman ekiyle birlikte kullanımı neticesinde **turur** / **durur** şeklini alan **tur-** / **dur-** yüklemi, bazen haploloji neticesinde **-dur**, **-dür** / **-dır**, **-dir** / **-tur**, **-tür** / **-tır**, **-tir** şekillerine de dönüşebilir. Biz, bu yapıların hepsini metinlere dayalı olarak yaptığımız çalışmalarla Eski Türkçeden başlayarak Çağdaş Türk Lehçeleri de dahil olmak üzere dönem dönem vermeye çalışacağız.

Orhon kitabelerinde, **-galı/geli**, **-tukda**, **-a/e**, **-ı/i**, **-u/ü**, **-ıp/üp**, **-up/üp**, **°pen**, zarf-fiil eklerine rastlamaktayız. Bizim bu araştırmamızın temelini oluşturan **-a/e**, **-ı/i**, **-u/ü**, **-yu/yü**, zarf-fiil eklerinin, kitabelerde müstakil olarak zaman kavramına sahip olmadıklarını tespit ettik. Bu zarf-fiil ekleri, *Büklü kağanka te-gi süleyü birmiş*. "Büklü hakanına kadar **sefer edivermişler**."⁵ cümlesindeki **süleyü** zarf-fiilinde olduğu gibi, bir esas fiil işlevini yüklenerek, kendindeki oluş ve kılışı tasvir niteliği taşıyan bir yardımcı fiille özel bir anlam meydana getirecek şekilde birleşip kaynaşmışlardır.

Eski Uygur Türkçesinde, **-a/e**, **-ı/i**, **-u/ü** zarf-fiil eklerine sahip esas fiiller, **tur-** fiilinin geniş zaman eki almış şekliyle birleşirler. Bu durumda, esas fiil asıl anlamını korurken, zarf-fiil ekleri, **turur** yüklemiyle birlikte, şimdiki zamanda yapılan bir hareketi haber veren şekil ve zaman eki olarak görev yaparlar. Şingko Şeli Tutung'un 10. yüzyılda Çince'den Uygurcaya çevirdiği *Altun Yaruk* adlı eserde bunun örneklerine rastlamaktayız.

5 Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, Ankara 1998, s.10.

*Bo közünür üdte **kal-u-tur-ur**.* “Bu görünür zamanda **yapıyor**.” AY 151/12.

Yüz ming kün tengri birkerü... y(a)rut-u yaşut-u tur-ur teg. “Yüz bin güneş tanrı hepsi beraber **aydınlatıyor parlatıyor** gibi.” AY 450/6.

Siz... arslanlı barslı börili... uzatı kavşat-u tur-ur siz. “Siz...daima arslanlı parşlı kurtlu... **çeviriyorsunuz**.” AY 490/15.

İkidin inüsin ol säkiz tağlar bas-a tur-ur. “Bu sekiz dağlar ikili olarak maf-sallarını basıyorlar.” MIII 8,10⁶.

Karahanlı Türkçesinde, **-a/e, -u/ü** zarf-fiil eklerine sahip esas fiiller, **tur-** fiilinin geniş zaman eki almış şekliyle birleşirler. Bu durumda, esas fiil asıl anlamını korurken, zarf-fiil ekleri, **turur** yüklemiyle birlikte; fiilin gösterdiği oluş ve kılışın içinde bulunulan zamanda başladığını ve sürmekte olduğunu bildirirler.

Birig beglenür kör tağı bir begin

Okı-y-u tur-ur tegme künde önğün “Birini kendisine bey olarak seçer; fakat bakarsın, her gün başka bir beyi **çağırmakta**.” KB 3535.

Etil suwı aq-a tur-ur

Qaya tübi kaq-a tur-ur

Balık telim baq-a tur-ur

Kölünğ tağı (ol) küşerür.

İdil suyu **akıyor**

Kaya dibini **dövüyor**

Bol balıklar **bakıyor**

Gölcük dahi taşar. DLT I, 73

‘amel qoađı ‘alim ve zahid vera’

‘arif raqş çıkarıp iter hoş şama

biğa’ tın yığılı kişi qalmadı

anın künde art-a tur-ur bu biđa’

6 A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* (çev. Mehmet Akalın), Ankara 1998, s. 114.

“âlim ameli ve zâhid takvayı bıraktı;
ârif raks çıkarıp, hoş semâ eder;
bid’atten men’eden insan kalmadı,
onun için bu bid’at her gün **artıyor.**” AH 404.

Harezmi Türkçesinde, **-a/e, -i/i, -u/ü** zarf-fiil eklerine sahip esas fiiller, **tur-** fiilinin geniş zaman ekli biçimi olan **turur** yüklemiyle birleşirler. Bu durumda, esas fiil asıl anlamını korurken; zarf-fiil ekleri, **turur** yüklemiyle birlikte şimdi-ki zaman anlamını verirler.

Ol baru ke1-ü tur-ur fulanğa. “O filana **geliyor.**” ME 137-2.

İblis’niñ şabrı kalmadı. Özini adem(i) teg kılıp İsmâ’ilğa keldi aydı: atañ seni kaçça iletür bilirmüsen? Aydı: dostuñğa ilet-e tur-ur. İblis aydı: seni qurban kılmağğa ilet-e tur-ur. “... götiirüyor.” KE 145.

Orta Uygur Türkçesinde, **-e** zarf-fiil ekli esas fiil, **tur-** fiilinin geniş zaman ekli biçimi olan **turur** yüklemiyle birleşir. Bu durumda, esas fiil asıl anlamını korurken; **-e/a** zarf-fiil eki **turur** yüklemiyle birlikte şimdiki zaman anlamı taşır.

...atlarğa min-e tur-ur (ir-dı). “... atlara **biniyor (-du).**” OKD 17.

Kıpçak Türkçesinde **-a/e, -i/i, -u/ü** zarf-fiil eklerine sahip esas fiiller, **tur-** fiilinin geniş zaman eki almış şekli veya **turur** yüklemiindeki geniş zaman ekinin haploloji yoluyla kaybolması neticesinde meydana gelen **-tur > -dır/dir** ekiyle birleşirler. Bu durumda, esas fiil asıl anlamını korurken, zarf fiil eki, **turur/du-rur** yüklemi veya **-tur > -dır/dir** ekiyle birlikte, şimdiki zamanda gerçekleştirilen bir oluş veya kılışı haber veren şekil ve zaman eki olarak görev yapar:

Çohrah öz özinden/ el üçün ahaturur/ yazuhın buz-a-dur-ur. CC 124.

Kel-e-dir-men “geliyorum” TZ 53b, 71b; *ket-e-dir “gidiyor”* KK 38⁷.

Eski Anadolu Türkçesinde, **-e/a, -i/i, -u/ü** zarf-fiil eklerine sahip esas fiiller, **tur-** fiilinin geniş zaman eki almış şekliyle birleşirler. Bu durumda, esas fiil asıl anlamını korurken, zarf fiil ekleri, **turur/durur** yüklemiyle birlikte, şimdiki zamanda gerçekleştirilen bir kılış veya oluşu bildirirler:

7 Ali Fehmi Karamanlıoğlu, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara 1994, s.128.

Günde birin gid-e dur-ur koñşun sefer id-e dur-ur/ ecel bir bir yud-a dur-ur bu dünyâya mağrûr nedür. Yun.EM. 33,6 (XIII. yy)⁸

Bir dahı yarındur kim henüz gel-i tur-ur kimse bilmez kim yarın ne olacaktur. MC.65b.7.

Çağatay Türkçesinde, **-a/e, -y, -yu/yü** (Vezin gereği sadece şiirde kullanılır.) zarf-fiil eklerine sahip esas fiiller, **tur-** fiilinin geniş zaman eki almış şekli veya **tu:ur** yüklemindeki geniş zaman ekinin haploloji yoluyla kaybolması neticesinde meydana gelen **-dur/dür** ekiyle birleşirler. Bu durumda, esas fiil asıl anlamını korurken, zarf-fiil eki, **turur/durur** yüklemi veya **-dur/dür** ekiyle birlikte, şimdiki veya geniş zaman anlamını üstlenir. **-a/e** zarf-fiil eki ünsüzle biten fiil tabanlarına; **-y** zarf-fiil eki, ünlüyle biten olumlu veya olumsuz fiil tabanlarına; **-yu/yü** zarf-fiil eki ise sadece ünlüyle biten fiil tabanlarına getirilir. Çağatay Türkçesinde ünsüzle biten fiil tabanlarına **-u/ü** zarf-fiil eki getirilmez. Çağatay Türkçesi, kendisinden önceki dönem ile Çağdaş Türk Lehçeleri arasında bir geçiş dönemidir. Bu dönemde bir yandan **-a/e, -y + turur/durur** veya **-dur/dür** yapılan zaman kavramı teşkil ederken, diğer yandan da **turur/durur, -dur/dür** yapılarının eriyip kaybolması neticesinde **-a/e, -y**, zarf-fiil ekleri, tek başlarına zaman kavramı taşımaya başlamışlardır. Bu durum, Çağdaş Türk Lehçelerinde yaygın olarak görülmeye başlanmış, hatta yerleşik bir hâl almıştır.

Bu ne kişidür, ki munu élt-e siz. “Bu kişi kimdir ki onu **götürüyorsunuz.**” H 9a:14.

Yûsuf ısını tap-a-dur men bu dem. “Şu an Yusuf’un kokusunu **duyuyorum.**” H67b:19⁹.

Kördi, néçe kéme su yoğarısıdın kél-e turur. “Gördü ki nice gemi nehrin yukarısından gelmektedir.” Z 39a:19¹⁰.

Bu küngeçe târîh-i câmi’i biti-y-dür. “Bugüne kadar umumî bir tarih **yazmaktadır.**” Mec. 75b:10¹¹

8 Gürer Gülsevin, *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, Ankara 1997, s.98.

9 Günay Karaağaç, *Çağatayca El Kitabı* (Janos Eckman’dan çeviri), İstanbul 1988.

10 *age*, s. 137.

11 *age*, s. 137.

İttifâk bir kün tavîle başıda oturup erdi, kim Erdevânnuñ haremidiñ néçe kenîzek ötüp bar-a-dur-lar (ér-di). “(Erdeşir) bir gün ağılın başında oturuyordu ve Erdevân’ın hareminden nice câriyeler geçip **gidiyorlar (-dı).**” N Quatr. 72:12-13¹².

Amma bizenmek muşkabeleside nime dime-y-dür-ler. “Ama bizenmek karşılığında bir şey **demezler.**” ML F778b/2.

Ol gevherler henüz nazm silkige kirme-y-dür ir-di. “O inciler henüz nazım ipliğine **girmezdi.**” ML T778b/1.

Kaydan kel-e tur-ur sen. “Nereden **geliyorsun.**” ŞT 104a.

Öyge kirip ot yakıp, bir zaman közüüm uykuğa bardı, mardağler purkârlık kı-lıp, yana manga ayt-a-dur-lar kim,... BA 118.

... uyğandım kim, Yûsuf Daruğa ve hemrahları bir birige maşlahat kıl-a-dur-lar kim:. BA 118b.

Andın köyüp üy deme-y ki hirmen. LM 3031

Bu ki ol ‘ömrün ayrıldım u ölme-y-dür-min

Bir iy inşâf ki bu bardur ölüm çağlığ uyat FK 77/2

Nige itmişler Mesîh u Hızr eger kılma-y dur-ur

Birni rûh-efzâ lebi birni haç-ı hazrâ hacil FK 383/3

Niçe yakın bol-a-dur ol ağız yoğı lîkin

Tekellümi yana könlüm ara gümân sal-a-dur. FK 161/2

Çerh hecriñde yakındur başıma yimrülgey

Kör niler kiltür-e-dür başıma devrân sinsiz FK 231/6

ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ

Kuzeydoğu Türk Lehçeleri:

Kuzeydoğu grubunda, -a/e veya -y zarf-fiil ekli esas fiil, tur- fiilinin geniş zaman eki almış şekli veya **turur** yüklemindeki geniş zaman ekinin haploloji

yoluyla kaybolması neticesinde meydana gelen **-tur > -tır (-tır, -dır/dir) > -t** ekleriyle birleşir. Bu durumda, esas fiil asıl anlamını korurken; zarf-fiil ekleri, **-tur > -tır (-tır, -dır/dir) > -t** ekleriyle birlikte, şimdiki veya geniş zaman anlamını üstlenirler. Teklik ve çokluk 3. şahıs, diğer bütün Türk lehçelerinde olduğu gibi eksizdir. Teklik 3. şahısta bulunan **-t** eki ise, **turur** yüklemine bir kalıntısıdır.

Hakas Türkçesi:	Tuva Türkçesi:	Karagas Türkçesi:
<i>min tart-a-dır-mın</i>	<i>kör-e-dir-men</i>	<i>pol-a-tır-bän</i>
“çekiyorum”	“görüyorum”	“oluyorum”
<i>sin tar-a-dır-zın</i>	<i>kör-e-dir-sen</i>	<i>pol-a-tır-sän</i>
<i>ol tart-a-dır</i>	<i>kör-e-dir</i>	<i>pol-a-tır</i>
<i>pis tart-a-dır-bıs</i>	<i>kör-e-dir-bis</i>	
<i>siler tart-a-dır-zar</i>	<i>kör-e-dir-siler</i>	
<i>olar tart-a-dır-lar</i>	<i>kör-e-dir (ler)</i>	

İbde sağınganı çolga çarabas pol-a-dır. “Evdeki Pazar çarşıya uymaz.” (Hakas Türkçesi) HF 14¹³.

Çe pireede 2 kilogram daa bashannarı urun paradır. “Fakat biri de iki kilogramdan ağır geliyor.” (Hakas Türkçesi) KSC 7.

Çıy say çayğıda anda örtek palaların kör-e-dir-biz. “Her yıl yazın orada ördük yavrularını görüyoruz.” (Hakas Türkçesi) HS 20.¹⁴

Eki qarındaş, birüzi cadağ ti-y-t, birüzi barağ ti-y-t. “İki kardeş, biri kalalım diyor, biri gidelim diyor.” (Tuva Türkçesi) DÇ 53.¹⁵

Çıçkan marstan sura-y-t. “Sıçan parsa sorar.” (Altay Türkçesi)¹⁶ AÇS 7-20.

13 Saadet Çağatay, *Türk Lehçeleri Örnekleri II*, Ankara 1972, s.196.

14 Mehmet Kara, *Hakas Türkçesinde Fiiller*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1995.

15 Saadet Çağatay, *Türk Lehçeleri Örnekleri II*, Ankara 1972, s.210.

16 *age*, s.186

Kuzeybatı Türk Lehçeleri

Tatar ve Başkurt Türkçelerinde, **-a/ä, -y** zarf-fiil eklerine sahip esas fiiller, asıl anlamlarını muhafaza ederlerken; **-a/ä, -y** zarf-fiil ekleri gelecek zaman eki olarak görev yaptıkları gibi, geniş ve şimdiki zaman eki görevi de yaparlar. Bu şeklin hikâyesi ise **i-** ek-fiilinin yardımıyla teşkil edilir. Tatar ve Başkurt Türkçelerinde **turur** yüklemi tamamıyla kaybolmuş ve bütün zaman işlevini **-a/ä, -y** zarf-fiil ekleri yüklenmiştir. Sadece Tatar, Başkurt ve Kırım Türkçelerinde görülen bu durum, bu lehçeleri diğer lehçelerden ayıran en önemli özelliklerden biridir.

Tatar Türkçesi:

kil-ä-m(in) “geleceğim”, *kil-ä-siñ*, *kil-ä*, *kil-ä-biz*, *kil-ä-siz*, *kil-ä-(lär)*

añlı-y-mın “anlayacağım” *añlı-y-siñ*, *añlı-y*, *añlı-y-biz*, *añlı-y-siz*, *añlı-y-(lar)*

uynı-y i-di-giz “oyunuyordunuz”

tor-a i-di “uyuyordu”¹⁷

Bukön ana tili derisi bul-a. “Bugün ana dili dersi olacak.” (Finlandiya Tatar Türkçesi) ÖBT 232.

Tuna suwı mawı suw,

Ağa gümüş kuşakta-y,

Sarıp alıp, Dobroca'mniñ

İnce belin kuşakla-y.

Tuna suyu mavi su,

Gümüş kuşak gibi akar

Sarıp alıp Dobrucamın

İnce belini kucaklar (Dobruca Tatar Türkçesi) ÖBT 220.

¹⁷ Ahmet Bican Ercilasun, *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, Ankara 1991, s. 1092, 1095.

Başkurt Türkçesi:

kilä-m(in), “geleceğim”, *kil-ä-hiñ*, *kil-ä*, *kil-ä-biz*, *kil-ä-hiz*, *kil-ä-(lär)*
aşa-y-mın “yiyeyeğim”, *aşa-y-hiñ*, *aşa-y*, *aşa-y-biz*, *aşa-y-hız*, *aşa-y-(zar)*
höyläş-ä i-ni-giz “konuşuyordunuz”¹⁸

Karakalpak Türkçesi:

Karakalpak Türkçesinde, **-a/ä**, **-y** zarf-fiil eklerine sahip esas fiiller, asıl anlamını korurken, zarf-fiil ekleri, **-tır/tir** ekiyle birlikte şimdiki zaman anlamını; **-dı/di** ekiyle birlikte ise, geniş zaman anlamını üstlenirler. Karakalpak Türkçesinde **turur** yüklemının tamamıyla eriyip kaybolduğu durumlara da rastlanmaktadır. Böyle durumlarda bütün zaman işlevini **-a/ä**, **-y** zarf-fiil ekleri yüklenmiştir. Bu zarf-fiil ekleri genellikle geniş zaman anlamını üstlenirler.

Sender kaydan kel-ä-tir-siz? “Sizler nereden **geliyorsunuz?**”

Aşşam eki balası kel-ä-di. / *Aksakal sözün biletun bolsa bir serkem bar, sonnan söz sora-y-sız.* / “*meniñ köwlimniñ hoşı tirişiligimniñ awqatı senler menen edi, senler ketken soñ nağıp bir özüm kün kör-ä-men.*” KY 15-17.¹⁹

Kazak Türkçesi:

Kazak Türkçesinde, **-a/e**, **-y** zarf-fiil eklerine sahip esas fiiller, asıl anlamlarını muhafaza ederlerken, **-a/e**, **-y** zarf-fiil ekleri gelecek zaman (bazen de geniş ve şimdiki zaman) anlamını taşırlar. Olumsuz şekil, **-ma-y < -ma-ya**’dır.²⁰ Görevi zaman kavramı yüklemek olan **turur > -tur > -tır > -dı** eki, teklik ve çokluk 3. şahısların dışındaki şahıslarda düşer ve bu ek, **turur** yüklemının bir kalıntısı olduğu için, teklik ve çokluk 3. şahıslar, diğer bütün Türk lehçelerinde olduğu gibi eksizdir.

bar-a-mın “gideceğim”, *bar-a-sıñ*, *bar-a-dı*, *bar-a-mız*, *bar-a-sıñ-dar*, *bar-a-dı*

barma-y-dı “gitmeyecek, gitmez, gitmiyor”

¹⁸ *age*, 1042, 1045.

¹⁹ Saadet Çağatay, *Türk Lehçeleri Örnekleri II*, Ankara 1972, s.141.

²⁰ Lars Johanson, *Zum Präsens der nordwestlichen und mittelasiatischen Türkssprachen, Linguistische Beiträge zur Gesamttürkologie*, Budapest 1991, s.102.

Körme-y-min keşe jürgen qır-saydı da,

Kündiz-kün, tünde - kümüz nurlı Aydı da!

“**Görmüyorum** artık gece gezdiğim kıyı, ovayı,

Gündüz güneşi, gece gümüş nurlu ayı” ŞI 72.

Mama, sen bir nârseni tüsinbe-y-sin. “Anne sen bir şeyi **anlamıyorsun.**”
QK 290.

Karaçay- Malkar Türkçesi:

Karaçay-Malkar Türkçesinde, **-a/e, -y** zarf-fiil eklerine sahip esas fiiller, asıl anlamlarını muhafaza ederlerken, **-a/e, -y** zarf-fiil ekleri gelecek zaman (bazen de geniş veya şimdiki zaman) anlamını taşırlar. Bu zarf-fiil ekleri, teklik ve çokluk 3. şahıslarda **-dı/di** ekiyle birlikte ise, genellikle geniş zaman anlamını üstlenirler.

Ol komissiya Almaniyağa kel-e mi kelme-y mi? Biz bilme-y-biz. “O komisyon Almanya’ya **gelecek mi gelmeyecek mi? Biz bilmiyoruz.**” KM 19.

Bu atnı aşayık ansı öl-e-biz. “Bu atı yiyelim yoksa **öleceğiz.**” KH 214.²¹

Aş desen açıl-a-dı, Yap desen yabil-a-dı. Ol ne zat? “Aç desen açılır, kapa desen kapanır, O nedir?” ÖBT 238.

Kırgız Türkçesi:

Kırgız Türkçesinde, **-a/e, -o/ö, -y** zarf-fiil eklerine sahip esas fiiller, asıl anlamını korurken, **-a/e, -o/ö, -y** zarf-fiil ekleri gelecek zaman (bazen de geniş veya şimdiki zaman) anlamını taşırlar. Görevi zaman kavramı yüklemek olan **tu-rur > -tur > -tır > -tı²² > -t** eki teklik ve çokluk 3. şahısların dışındaki şahıslarda düşer ve şahıs ekiymiş gibi görünen bu ek, aslında **turur** yüklemine bir kalıntısıdır. Bu sebeple, teklik ve çokluk 3. şahıslar, diğer bütün Türk lehçelerinde olduğu gibi eksizdir.

al-a-mın “alacağım”, kör-ö-süñ “göreceksin”, al-a-t “alacak”, kör-ö-t, oku-y-t, al-a-bız, oku-y-suñor, okuş-o-t, alış-a-t, körüş-ö-t

²¹ Saadet Çağatay, *Türk Lehçeleri Örnekleri II*, Ankara 1972, s.118.

²² Lars Johanson, Zur Postterminalität türkischer syndetischer Gerundien, *Ural-altaische Jahrbücher, neue Folge*, s. 143.

Bilbe-y-t e-ken-biz agay. “**Bilmiyor muşuz** hocam.” MÜ 41.

Siz anı kalñ dep bil-be-y-siz-bi? TS 175.

Kırım Türkçesi:

Kırım Türkçesinde, **-a/e, -y** zarf-fiil eklerine sahip esas fiiller, asıl anlamlarını korurken, **-a/e, -y** zarf-fiil ekleri gelecek zaman (bazen de geniş veya şimdiki zaman) anlamını taşırlar.

Tar sokaklı maallelerde kimni ara-y? “Dar sokaklı mahallelerde kimi **arıyor?**” ÖBT 214.

Togan til! Başkası aklıma kelme-y.

Bir büyük sırrımsñ düşmanlar bilme-y. KT 67.²³

*kel-e-men “geliyorum”, kiy-e-siz “giyiyorsunuz”.*²⁴

Nogay Türkçesi:

Nogay Türkçesinde, **-a/e, -y** zarf-fiil ekine sahip esas fiiller, **tur-** fiilinin geniş zaman ekli şekli olan **turur** yüklemindeki geniş zaman ekinin haploloji yoluyla kaybolması neticesinde meydana gelen **-tur > -tır > -di** ekiyle birleşirler. Diğer şahıslarda yardımcı fiil eriyip kaybolmuştur. Bu durumda, esas fiil asıl anlamını korurken; **-a / -e / -y** zarf-fiil ekleri, teklik ve çokluk 3. şahısların dışındaki şahıslarda tek başlarına, teklik ve çokluk 3. şahıslarda ise, **-di** ekiyle birlikte şimdiki zaman (gelecek veya geniş zaman) anlamını üstlenirler.

Yılan ol kisidi körip: “Ey, yanaşam, kel kütqar tağı meni bu ottan! -dey tile-y-di.

“Yılan o kişiyi görünce: ‘Ey canım ağa, gel kurtar beni bu ateşten!’ diye **yalvarır.**” NE 61.²⁵

Özi tez kaçıp ket-e-di. “Kendi hızla kaçıp **gidiyor.**” NE 61.²⁶

Soğa köre, yılan men seniñ bu kisidi aşğanıñdı ürüw kör-e-men. NE 72.²⁷

23 Saadet Çağatay, *Türk Lehçeleri Örnekleri II*, Ankara 1972, s.39.

24 age, s.87.

25 age, s.107.

26 age, s.109.

27 age, s.108.

GÜNEYDOĞU TÜRK LEHÇELERİ:

Özbek Türkçesi:

Özbek Türkçesinde, **-a/ä, -y** zarf-fiil ekli esas fiil, asıl anlamını korurken, **-a/ä, -y** zarf-fiil eki gelecek zaman (bazen de geniş veya şimdiki zaman) anlamını taşırlar. Görevi zaman kavramı yüklemek olan **turur > -tur > -dir > -di** eki teklik ve çokluk 3. şahısların dışındaki şahıslarda düşer ve bu ek, teklik ve çokluk 3. şahıslarda şekil olarak şahıs eki gibi görünmesine rağmen, aslında **turur** yüklemının bir kalıntısıdır. Bu sebeple, teklik ve çokluk 3. şahıs eksizdir.

*kel-ä-män “geleceğim”, kel-ä-sän, kel-ä-di, kel-ä-miz, kel-ä-siz, kel-ä-di-lär), keliş-ä-di.*²⁸

okı-y-män “okuyacağım”, okı-y-di “okuyacak”.

Endi qandäy näcät izlä-y-miz “Şimdi nasıl kurtuluş arayalım.” YT 20.

Oqışni endi bitir-ä-män. “Okumayı şimdi bitiririm / bitireceğim.” MN 4.

Qayerdä işlä-y-sän? “Nerede çalışıyorsun?” MN 4.

Boş vaqtlärdä esä, bil-ä-sän-mi, dostim, men nimä bilän şuğıllän-ä-män? “Boş vakitlerde ise, biliyor musun, dostum, ben ne ile meşgul oluyorum?” AQ 366.

Ümidsiz, näcätsiz, käfänsiz qäl-ä-di-lär bözän. “Ümitsiz, kurtuluşsuz, kefen-siz kaldılar bazen.” VM 84.

Yeni Uygur Türkçesinde, **-ä > -i / -y** zarf-fiil ekli esas fiil, asıl anlamını korurken, **-ä > -i / -y** zarf-fiil eki gelecek zaman (bazen de geniş veya şimdiki zaman) anlamını taşır. **tur-** fiilinin geniş zaman eki biçimi olan **turur** yüklemindeki geniş zaman ekinin haploloji yoluyla kaybolması neticesinde meydana gelen ve görevi zaman kavramı yüklemek olan **-tur > -du / -di** eki, basit kiplerden gelecek zamanın teklik ve çokluk 3. şahıslarının dışındaki şahıslarda düşer ve söz konusu ek, şahıs eksiz **turur** yüklemının bir kalıntısıdır. Bu sebeple, teklik ve çokluk 3. şahıslar, diğer bütün Türk lehçelerinde olduğu gibi eksizdir.

²⁸ Ahmet Bican Ercilasun, *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, Ankara 1991, s.1080.

*Küt-i-män “geleceğim”, küt-i-sän, küt-i-du, küt-i-miz, küt-i-silär, küt-i-du (kütiş-i-du)*²⁹

kel-mä-y-män “gelmeyeceğim” kel-mä-y-sän, kel-mä-y-du, kel-mä-y-miz, kel-mä-y-silär, kel-mä-y-du (keliş-mä-y-du).

kel-i-di-kän-män “gelecekmışim”, kel-mä-y-di-kän-män, “gelmeyecek mişim”.³⁰

Men Ladahta bir neççe kün turup andın arkañdin yét-i-men. “Ben Ladah’ta birkaç gün kalıp, sonra arkandan **yetişirim.**” MUT 159.

Ali mektepni tügütüp orta mektepke muellim bol-i-du. “Üniversiteyi bitirip ortaokula öğretmen **oluyor.**” MUT 164.

Sonuç

1. Kitabelerde **tur-** fiili mevcut olmadığı gibi, **-a/e, -i/i, -u/ü** zarf-fiil ekleri de, müstakil olarak zaman kavramı taşımamaktadırlar.

2. Eski Uygur, Karahanlı, Harezm, Orta Uygur (**turur**) ve Eski Anadolu Türkçelerinde (**turur/durur**), **tur-** fiilinin **-ur** geniş zaman ekli biçimi olan **turur/durur** yüklemi ve **-a/e, -i/i, -u/ü** zarf-fiil ekleri birlikte kullanılarak fiilin gösterdiği iş, oluş ve kılışın içinde bulunulan zamanda yapıldığını ve süregelmekte olduğunu gösteren bir zaman yani **şimdiki zamanın kavramını** taşırlar.

3. Kıpçak (**-a/e, -i/i, -u/ü + durur veya -dır/dir**) ve Çağatay (**-a/e, -y** zarf fiil ekleri, ya tek başlarına, ya da **turur/durur** veya **-dur/dür** yapılarıyla birlikte kullanılmaktadır) Türkçeleri:

a. **-a/e, -y** zarf-fiil ekleri, Çağatay Türkçesinde tek başlarına şimdiki zaman işlevini yüklenirler. Çağatay Türkçesi, kendisinden önceki dönem ile Çağdaş Türk Lehçeleri arasında bir geçiş dönemidir. Bu dönemde bir yandan **-a/e, -y + turur/durur** veya **-dur/dür** yapılan zaman kavramı teşkil ederken, diğer yandan da **turur/durur, -dur/dür** yapılarının eriyip kaybolması neticesinde **-a/e, -y,**

29 Rıdvan Öztürk, *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, TDK Yay., Nu. 593, Ankara 1994.

30 Ahmet Bican Ercilasun, *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, Ankara 1991, s. 1116, 1120, 1121.

zarf-fiil ekleri, tek başlarına zaman kavramı taşımaya başlamışlardır. Bu durum, Çağdaş Türk Lehçelerinde yaygın olarak görülmeye başlanmış, hatta yerleşik bir hâl almıştır.

b. **tur-** fiilinin **-ur** geniş zaman ekli biçimi olan **turur** yüklemi ve zarf fiil ekleri birlikte kullanılarak fiilin gösterdiği iş, oluş ve kılışın içinde bulunulan zamanda yapıldığını ve süregelmekte olduğunu gösteren bir zaman kavramını taşır.

c. **tur-** fiilinin geniş zaman eki almış şekli olan **turur** yüklemindeki **-ur** geniş zaman ekinin zamanla eriyip kaybolmasıyla oluşan **-tur > -dır/dir, -dur/dür** ekleri ve zarf-fiil ekleri birlikte kullanılarak fiilin gösterdiği iş, oluş ve kılışın içinde bulunulan zamanda yapıldığını ve süregelmekte olduğunu gösteren bir zaman yani **şimdiki zaman** kavramını taşırlar. Zarf-fiil **-tur > -dır/dir, -dur/dür** ekleri birbirlerine bitişik olarak yazılır.

4. Güneybatı Türk Lehçelerinde **-a/e, -i/i, -u/ü, -y** zarf-fiil eklerinin **-tur/tür, -dur/dür, -tır/tir, -dır/dir** ekleriyle birlikte şimdiki zaman anlamı verecek şekilde bir kullanımları yoktur.³¹ Türkiye Türkçesinde **-a/e** zarf-fiil ekleri **tur-** fiiliyle süreklilik bildiren birleşik fiiller oluşturur. Bu da, karşımıza *çalışadur, gidedursun* yapılarında olduğu gibi emir kipi şeklinde veya *yapadurdu, yapaduracak*³² gibi şekillerde çıkar.

5. Kuzeydoğu Türk Lehçelerinde, **-a/e** veya **-y** zarf fiil ekli esas fiil, **tur-** fiilinin geniş zaman eki almış şekli veya **turur** yüklemindeki geniş zamân ekinin haploloji yoluyla kaybolması neticesinde meydana gelen **-tur > -tır/tir (> -dır/dir, -t)** ekiyle birleşir. Bu durumda, esas fiil asıl anlamını korurken; zarf fiil ekleri, **-dır/dir, -tır/tir, -t** ekleriyle birlikte, şimdiki zaman (bazen de geniş zaman) anlamını üstlenirler.

31 Bk. Lars Johanson Aorist and Present Tense in West Oghuz Turkic, *Journal of Turkish Studies*, Sayı: 18, 1994.

32 Nurettin Demir, Zur Verwendung der Hilfsverbverbindung -ip dur- in einem Ariatolischen Dialekt, *Altaic Religious Beliefs and Practices (Proceedings of the 33 Meeting of the Permanent International Altaistic Conference Budapest June 24-29, 1990)*, s. 91.

6. Kuzeybatı (-a/e, -o/ö, -y) ve Güneydoğu Türk Lehçelerinde (-a/e, -y) zarf-fiil ekleri; ya Tatar, Başkurt ve Kırım Türkçeleri hariç teklik ve çokluk 3. şahıslar dışında tek başlarına ya da **tur-** fiilinin geniş zaman eki almış şekli veya **tu-rur** yüklemindeki geniş zaman ekinin haploloji yoluyla kaybolması neticesinde meydana gelen **-tur > -tır/tir, -dı/di, -t** (Kuzeybatı Türk Lehçeleri) veya **-tur > -du, -di**, (Güneydoğu Türk Lehçeleri) ekiyle birleşerek zaman işlevini üstlenirler. Bu durumda, esas fiil asıl anlamını korurken; zarf-fiil ekleri, teklik ve çokluk 3. şahısta kullanılan **-dı/di/du, -t** ekleriyle birlikte veya diğer şahıslarda ek-siz olarak *gelecek zaman* (bazen de şimdiki veya geniş zaman) anlamını üstlenirler. Zarf fiil ekleri, **-tır/tir** (Bu ek, nadir olarak kullanılır.) ekiyle birlikte *şimdiki zaman* (bazen de geniş zaman) eki olarak görev yaparlar.

KISALTMALAR

- AÇS** : T. S. Tümtenev, G. D. Golubev “Altay Albatımın Çümdü Söstörü Ekinçi Bölük” Gorno-Alştaysk 1962.
- AH** : Reşit Rahmeti Arat *Atebetü’l-Ḥakayık* (Edib Ahmed B. Mahmud Yükneki), Ankara 1992.
- AQ** : Toxtâsin Câlâlov Tercimâsi “Äbü Äli İbi Sinâ Qıssâsi” Taşkent 1967.
- AY** : Ceval Kaya, *Uygurca Altun Yaruk* (Giriş, Metin ve Dizin), TDK Yay., Nu. 607. Ankara, 1994.
- BA** : Şinası Tekin, Gönül Alpay Tekin *Bâburnâme 1. Kısım* (Zahirüddin Muhammed Bâbur Mirza), Harvard Üniversitesi 1993 (1502 yılı).
- CC** : Ş. Saadet Çağatay *Türk Lehçeleri Örnekleri* (Codex Cumanicus, 1303 yılı), Ankara 1977.
- DÇ** : N. A. Baskakov “Dialekt Çerneviñ Tatar/Tuba-Kiji”, Moskova 1965
- DLT** : *Divanü Lûgati’t-Türk*, Ankara 1986.
- FK** : Önal Kaya *Fevâyidü’l-Kiber* (Alî Şîr Nevâyi), Ankara, 1996.
- H** : Hâmidî, “Yûsuf u Zelîhâ”, Elyazma. Topkapı Sarayı Kütüp., Revan 832.

- HF** : N. F. Katanov, *Hakasskiy Folklor*, tertipleyen P.A. Troyakova, Abakan 1963.
- KB** : Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig (Metin)*, Ankara 1991.
- KE** : Saadet Çağatay, *Türk Lehçeleri Örnekleri* (Rabguzî “Kısa al -enbiya” 1311), Ankara 1977.
- KH** : “Karaçay Halk tauruhla”, Çerkessk 1963.
- KK** : S. Telegdi, *Eine türkische Grammatik in arabischer Sprache aus dem XV. Jhdt*, KCsA 1937.
- KM** : İsmail Doğan *Mülteci Kamplarından Karaçay-Malkar Türkçesi Mektupları*, Konya 1992.
- KŞÇ** : Timofey Nikoloyeviç Baltujakov, *Kem Sugaa Çurtapça?*, Astar 1994.
- KT** : B. Çobanzade, *Kırım Şiirleri*, Emel Mecmuası, Köstence 1935.
- KY** : N. A. Baskakov, *Kara-kalpanskiy yazık* Moskova 1951 cilt I.
- LK** : Märük Mürâdov, *Läyläk keldi, Yâz boldi*, Taşkent 1990.
- LM** : Ülkü Çelik, *Ali Şîr Nevâyî, Leyli vü Mecnun*, (1484 yılı), Ankara 1996.
- MC** : Gürer Gülsevin, *Ahmed-i Dâ’î, Miftâhu’l-Cenne* (Metin-Dil Özellikleri-Dizin) İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Eğitimi Bilim Dalı Doktora Tezi, Malatya 1989, C.I-II, VIII+929s. (XV. yy).
- ME** : Nuri Yüce, *Mukaddimetü’l-Edeb* (Zamahşarî), Ankara 1988 (1128 / 1 144 yılları arasında).
- Mec.** : Nevâ’î, *Mecâlisü’n-Nefâ’is*, Elyazma, İstanbul Üniversitesi Kütp. T. Y.841, istinsah:942/1535-36.
- ML** : F. Sema Barutçu Özönder, “Muhakemetü’l-Lugateyn, 1499 Yılı”, Ankara 1996.
- MN** : Nârtoxtä Qılıçev *Mö’cizâ*, Taşkent 1984.

- MT* : Mustafa Canpolat, *Mecmu'atü'n-neza'ir* (Ömer bin Mezîd) TDK Yay.: 500, Ankara 1995
- MUT* : Sultan Mahmut Kaşgarlı, *Modern Uygur Türkçesi Grameri*, İstanbul 1992.
- MÜ* : Köçkön Saktanov *Markumdar Ünü*, Bişkek 1991.
- M Quatr.* : M. Quatremère Chrestomathie en turc oriental Paris, 1841. (Nevai'nin Muhâkemetü'l-Lugateyn ve Târîh-i Mülûk-i 'Acem adlı eserlerini ihtivâ eder.)
- NE* : S. A. Kalmıkova, *Nogay Ertegiler*, Çerkessk 1967.
- ÖBT* : Ahmet Bican Ercilasun *Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri*, Ankara 1993.
- QK* : Şerhan Murtaza, *Qıl Köpir*, Almatı 1991.
- ŞI* : Mağjan Jumabayev, *Şığarmalar*, Almatı 1991.
- TS* : T. Sıdıkbekov *Too Arasında*, Frunze 1955.
- TZ* : Besim Atalay, *Et-tuhfetü'z-zekiyye fi'l-lûgati't-Türkiyye* (1425'den önce) İstanbul 1945.
- VM* : Cähângir Muhämmäd, *Vätän Mänsiz, Män Vätänsiz*, İstanbul 1994.
- YT* : Pirimqul Qâdirov, *Yulduzli Tünlär*, Taşkent 1990.
- YunEM* : F.K. Timurtaş, *Yunus Emre Divanı*, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1972.
- Z* : Şerefe'd'din 'Ali Yezd'nin; *Zafernâme* adlı eserinin Çağatayca tercümesi. Elyazma, Nuruosmaniye Kütp. Nu. 3268.